

УДК: 94(560) "654"

ЩЕРБИНА Т.І.

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Щербина Тетяна Іванівна (1981 р.н.). У 2003 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного університету. Аспірантка Миколаївського державного університету імені О.В. Сухомлинського. Тема наукових інтересів – *"Політика Абдул Хаміда II в оцінці європейської суспільної думки"*.

АБДУЛ ХАМІД II У РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

Стаття присвячена аналізу російської публіцистики кінця XIX – початку XX ст. про турецького султана Абдул Хаміда II. Автор розглядає як оцінювалася політика правителя Османської імперії російською періодикою на різних етапах правління.

Article is devoted the analysis of the Russian publicism of the end – beginnings XX century about Turkish sultan Abdul Hamide II. The author considers as the policy of the governor of Ottoman Empire by the Russian periodical press at different stages of board was estimated.

Правління Абдул Хаміда II є кризовим періодом в історії Османської імперії, який у значній мірі детермінував сучасні політичні процеси на Балканському півострові та арабському світі. Також актуально сьогодні дослідження національної політики Абдул Хаміда II у зв'язку з постановою питання вірменського геноциду.

В історіографії як радянського, так і сучасного періоду Абдул Хамід II досліджувався в контексті тих чи інших подій. Тому слід виділити основні напрямки дослідження правління Абдул Хаміда II: вплив великих держав на внутрішню політику імперії (О.Б. Шпаро, Ф.А. Родштейн, М.Г. Реутов); младотурецьку революцію (Ю.А. Петросян, І.Є. Фадєєва, В.І. Шпилькова); національне питання (А.Д. Киракосян, Є.К. Саркисян, М.С. Лазарев, Г.М. Арутюнян); проникнення Німеччини на Близький Схід (А.С. Силін, М. Оруджів, Г.Л. Бондаревський); оцінку офіційної доктрини політики Османської імперії (І.Є. Фадєєва, Д.Р. Жантієва) та загальне дослідження з історії Туреччини [1].

При написанні статті автор ставив перед собою мету: на основі російської публіцистичної літератури останньої третини XIX – початку

XX ст. дати аналіз російській суспільній думці щодо політики Абдул Хаміда II. При цьому визначним завданням є з'ясування розбіжностей в оцінці, особистих якостей султана різними виданнями Російської імперії.

У кінці XIX ст. Османська імперія перебувала у вирі соціально-економічних та політичних проблем. Найважливішим фактором, який сприяв загостренню соціально-економічної та політичної кризи в країні, була національно-визвольна боротьба народів Балканського півострову. В 1875 р. різко загострилося Східне питання, яке включало в себе збереження османського володіння в слов'янських, грецьких і албанських областях, а також суперечки великих держав про те, хто буде володіти виходом до Чорного моря. Важке соціально-економічне становище імперії сприяло політичній боротьбі "нових османів" за проведення конституційної реформи в імперії. Ідеальні умови для конституціоналістів були створені восени 1875 р. після проголошення часткового фінансового банкрутства імперії.

Зовнішні та внутрішні проблеми дали можливість прибічникам конституційних реформ на чолі з Мідхат-пашою, здійснити низку палацових переворотів (смерть Абдул Азіза та відсторонення Мурада V), у результаті чого

31 серпня 1876 р. до влади приходять Абдул Хамід II – син султана Абдул Меджида та брат Мурада V. Своїм тронем він зобов'язаний Мідхат-паші, який довго шукав серед принців людину здатну проголосити конституцію в мусульманській державі з багатовіковими монархічними засадами.

Незважаючи на досить велику зацікавленість російської дипломатії справами в Османській імперії, громадськість Росії мало знала про імперію взагалі. Журнали “Русская мысль”, “Русский вестник”, “Современный мир”, “Вестник Европы”, “Русское Богатство” недостатньо знайомили суспільство з султанською імперією. В кінці XIX – на початку XX ст. Османській імперії були присвячені публікації: А. Амфітеатрова, І.І. Голобородька, Ю. Казі-Бека, А. Кауфмана, Ю. Лавриновича, В. Водовозова, П. Мілюкова, В. Теплова [2], завдання яких було ознайомлення населення імперії з сусідньою державою.

В 1876 р. російське суспільство активно обговорювало політичну ситуацію на Балканському півострові. Напередодні російсько-турецької війни на громадських засадах створювалися Слов'янські благодійні комітети в Петербурзі та Москві, котрі займалися перерахуванням грошей, організацією лікування поранених і хворих інсургентів, питаннями гуманітарної допомоги біженцям у Чорногорії, Сербії та Австро-Угорщині. Український суспільний рух був частиною загально-російського руху на підтримку визвольної боротьби південних слов'ян. Під час війни громади південної частини України виступали на захист прав південнослов'янських народів Османської імперії на національне самовизначення. Українська публіцистика присвятила ряд статей, присвячених підтримці слов'янських народів [3].

Відомий публіцист та історик Російської імперії С. Татищев іронічно зауважував: “Газети і журнали громили і таврували в своїх рядках варварів-турок і співали хвалебні гімни вождям і воїнам християнської рати, пророкуючи першим поразку та загибель, обіцяючи другим скромну і повну перемогу над ворогом” [4].

Для російського суспільства, яке перебувало у вирі слов'янофільства, нова зміна на престолі Османа відбулася ледве помітною. “Вестник Европы” в вересні 1876 р. пише: “Новий султан Абдул Хамід II, також як і Мурад, не має особистого значення. Насправді султаном у Туреччині нині є Мідхат-паша, або, краще сказати, сер Генрі Еліот (посол Англії в Османській імперії)” [5]. Пізніше, в 1903 р., відомий публіцист А. Амфітеатов у книзі “Страна раздора” описав свої враження про Абдул Хаміда II: “Це була молода людина, з ніжною посмішкою та задумливим

сентиментальним поглядом, людина з репутацією західника” [6].

Російська спільнота не звернула належної уваги на молодого правителя Османської імперії. Винятком є матеріал книги В. Теплова “Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе (записки очевидца)”. Він як співучасник подій описав складні переговори Мідхат-паші з принцом Хамідом-ефенді щодо впровадження конституції, які передували коронації, вказував на прихильність майбутнього султана до конституціоналістів, але не виключав можливості відходу нового Абдул Хаміда II від них [7].

Ставши султаном, Абдул Хамід II не спішив виконувати домовленість із Мідхат-пашою. На його думку, вихід із складної ситуації це “здорова та мирна політика султана і кабінету міністрів” [8]. Але конституціоналісти вимагали впровадження конституції, погрожуючи йому позбавленням трону, тому Абдул Хамід II маневрував: він не проти конституції взагалі, але за таку, яка його, султана, влаштовує [9]. Комісія, створена султаном, вела постійні переговори як з конституціоналістами, так і з клерикальними колами імперії, щоб остаточно сформулювати зміст конституції.

Загроза втручання великих держав у внутрішні справи імперії, заворушення в державі та тиск Мідхат-паші змусили Абдул Хаміда II 23 грудня 1876 р. проголосити конституцію. Загалом російська преса конституцію Османської імперії називала нічого не значущою “паперовою реформою”. В той час “Вестник Европы” вважав, що “турецька конституція означає дуже багато як для турок, так і для всієї Європи взагалі, має значення для історії сучасного суспільства в їх сукупності. Але усунути труднощі і кризи (повстання на Балканській частині Османської імперії) неможливо” [10].

На першій сесії парламенту султан заявив про себе як миротворець та “реформатор” [11]. Все ж проголошення конституційної реформи не задовольнило великі держави, що привело імперію до російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Війна закінчилася підписанням Сан-Стефанського мирного договору. Незадоволена Європа ініціювала перегляд договору на Берлінському конгресі. Конституційний період правління Абдул Хаміда II закінчився 14 лютого 1878 р. розпуском парламенту.

Правління Абдул Хаміда II увійшло до історії як “режим тиранії” (“зулума”), як період масових репресій, вигнань, шпигунства, жорсткої цензури, винищування християн імперії. Репресіям і вигнанням піддавалися всі “неугодні” султанові. Вигнання було юридично врегульоване доповненням до статті 113 конституції. Після розпуску парламенту керівництво Османською імперією перейшло до рук самого султана та його близького оточення.

У російській публіцистиці близьке оточення Абдул Хаміда II отримало негативну оцінку. Так професор Л. Камаровський, знайомлячи читачів з реформаторським рухом (реформи Турецької Вірменії за Берлінським трактатом) в Османській імперії, писав: “Султан є знаряддям наблiжених до нього осіб, що керують ним через відчуття страху, який вони ретельно йому вселяли” [12]. Такої ж думки був російський мандрівник Ю. Казі-Бек, коли побував у Османській імперії. Він підкреслював абсолютну безграмотність найближчого оточення султана. За його словами, вихователь Абдул Хаміда II – Гань-Алі-бей, неосвічений, не уміє писати і прочитав тільки Коран. Другим з наблiжених султана був Абдул-Гедда – убогий дервіш, який зміг розтлумачити дивний сон султана, третій – шейх з Мекки Зафір, що вилікував правителя від наросту на нігті [13]. І.І. Голобородько, в своїй книзі “Турция” підкреслював, що оточення Абдул Хаміда II становлять авантюристи, казнокради, так само, як і Л. Камаровський, він вважав, що близьке оточення впливало на султана постійним залякуванням, загрозою неіснуючих замахів [14]. В Османській імперії встановилася чиста форма абсолютизму, де вся повнота влади знаходилася в руках Абдул Хаміда II, а султан у російській публіцистиці представлявся як маріонетка в руках авантюристів.

Внутрішня політика Абдул Хаміда II в періодичних виданнях висвітлювалася слабо. Однак, слід згадати публікацію Ю. Лавриновича, де вказувалося, що “жодне з найбільших завоювань людського генія, що полегшило життя всього людства, не було допущено Абдул Хамідом II до Оттоманської імперії: електрика і пар майже чужі населенню цієї країни, а телефон і автомобілі суворо заборонені. Навіть залізниця ледве терпимі тут і не працюють вночі. Вся винахідливість Абдул Хаміда II і його уряду була направлена на те, щоб скарби людської думки, втілені в твори кращих письменників, не проникли через застави Османської імперії” [15].

У зовнішній політиці Абдул Хамід II виказував неприйнятність втручання західних держав у справи Османської імперії. Його зневага Берлінського трактату (статті 61) та неприйняття проекту реформ Турецької Вірменії приводить до трагічних подій 1894-1896 рр. Російський публіцист А. Амфітеатров, з огляду на взаємини султана з великими державами, назвав Абдул Хаміда II “мусульманським Макіавеллі” [16]. У свою чергу, В. Михайлов називає султана “досвідченим та хитрим кормчим, який уміло проводить свій корабель в мутних водах міжнародної політики” [17]. Свідчення публіцистів підтверджують, що султан імперської системи в Туреччині був досить складною особистістю.

Вірмено-турецькі зіткнення останнього десятиліття XIX століття підірвали репутацію

султана в очах європейців. Це був не новий конфлікт. Здавна вірмени викликали неприязнь мусульманського населення Туреччини своїми успіхами в торгівлі і фінансах. Крім того, Абдул Хамід II не без підстав бачив у своїх вірменських підданих провідників чужих ідей і розглядав їх як потенційних зрадників. Цікаво, що самі турки називали Абдул Хаміда II “Бедросом” (з вірменської “Петро”) і підозрювали, що мати його була вірменкою.

Гоніння почалися з нападів курдів і черкесів на вірменські села, на що турецькі власті закривали очі. Європа вимагала від султана припинення нападів та вирішення конфлікту шляхом впровадження реформ у Турецькій Вірменії. Російська імперія займала ворожу позицію щодо вірменського руху, який передував гонінню. Так, посол Росії в Стамбулі Нелідов у своїх доповідях у всьому звинувачував вірмен і в кожній їх дії бачив загрозу султанській владі [18].

Деякі представники російського суспільства підтримували офіційну політику Російської держави. “Новое Время”, “Русский странник”, “Московские ведомости” применшували в очах російської громадськості масштаби турецьких погромів у Турецькій Вірменії і наголошували, що саме вірмени в певній мірі за них відповідальні. А. Амфітеатров, пише: “Сумна і невиправна помилка Нелідова і Лобанова-Ростовського (міністр закордонних справ) примусила російський уряд умити руки в долі вірмен” [19].

Автори літературно-наукового збірника “Братская помощь пострадавшим в Турции армянам” вважали, що відповідальним за вірменські погроми є сам султан Абдул Хамід II. Вони засуджували дії “фанатичних мусульман”. В. Танішев вважав, що Абдул Хамід II, з одного боку, – заручник національних традицій, але, з іншого, “сама релігія є релігія варварства, фанатизму, котра не допускає прогрес в Османській імперії” [20]. Таким чином, російська публіцистика 90-х років XIX ст. досить суперечливо оцінювала національну політику Абдул Хаміда II.

До 1908 року в Туреччині назріла чергова військова змова, очолювана офіцерами з ліберальної організації “Єднання і Прогрес”, члени якої увійшли до історії під ім'ям младотурків. Абдул Хамід II знав про підготовку змови, але спочатку не сприйняв її серйозно. Султан збирався заманити ватажків до Стамбулу і там розправитися з ними, але ті не піддалися на цю хитрість. У 1908 році під загрозою наступу військ на чолі з младотурками на столицю, Абдул Хамід II був вимушений оголосити про відновлення конституції і скликання парламенту.

В 1908 р. російське суспільство сколихнула звістка про турецьку революцію. Як стверджували сучасники, для світової громадськості младотурецька революція була

великою несподіванкою. Очевидці подій на сторінках російських газет і журналів писали хвалебні оди офіцерам-младотуркам, які змогли підняти мусульманський світ Османської імперії проти тиранічного правління Абдул Хаміда II.

Кореспондент журналу “Современный мир” писав, що 10 грудня 1908 року на відкритті нового парламенту, султан, “вражаючий дипломат, з останніх сил приховував свою нервозність і свій неспокій” [21]. У своїй урочистій промові Абдул Хамід II обіцяв охороняти конституцію і захищати священні права нації. Після промови султан відходить у тінь для оцінки ситуації.

Проте в Османській імперії далеко не всі вітали младотурецьку революцію. Дуже багато турків цінували в своєму султанові-халіфові такі якості, як розум, аскетизм, набожність, тверезість і чесність у відносинах з простим народом. 13 квітня 1909 року збунтувалися частини стамбульського гарнізону. Бунтівники хотіли відновити самодержавний режим Абдул Хаміда II.

Події квітня 1909 р. докладно висвітлені в журналах “Современный мир” і “Русское богатство”. З. Южаков, іноземний оглядач “Русского богатства”, писав: “На Близькому Сході розгортаються події, доволі запаморочливі. Султан Абдул Хамід, жорстокий і віроломний, зумів інсценувати контрреволюцію в столиці, але буйна солдатчина, якій було доручено цю справу, зуміла убити кілька поважних осіб, але утвердити реакцію була не в змозі” [22]. В огляді “Современного мира” К. Вейдемюллер розкривав послідовність дій бунтівників. Він відзначає, що дії бунтівників планомірно направляли проти парламенту. За твердженням автора, авторитет Абдул Хаміда II, здавалося, знову майже

відновлений. Одна з наполегливих вимог бунтівників – “повернення до шаріату”. Оглядач говорить, що султан бере участь у подіях, підтверджуючи цей факт тим, що Абдул Хамід II раптом став надягати зелений халат і тюрбан пророка [23].

24 квітня вірні парламенту війська придушили бунт. Знову відкрилися Національні збори, і перше питання на порядку денному: що робити з султаном? Долю Абдул Хаміда II вирішив шейх-уль-іслам Мехмед Зієдін-ефенді. Він видав фету про позбавлення Абдул Хаміда II сану халіфа і османського султана.

Сучасник тих подій К. Вейдемюллер писав про Абдул Хаміда II: “У нього була лише одна турбота, одна ціль, яку він переслідував: втриматися на троні, не дивлячись ні на що і ні на що” [24].

Таким чином, у російській думці сформувалась домінуюча впевненість у тому, що Абдул Хамід II представляв собою деспота і знищувача християн. Але в оцінці його особистих якостей наявні розбіжності. Одні представляли його як хитрого і досвідченого, особливо в зовнішній політиці, а інші – екзальтованим, заляканим своїм оточенням. Ця двозначність в оцінці Абдул Хаміда II фактично проявилася і при трактуванні тих чи інших подій, у першу чергу стосовно погромів Турецької Вірменії.

Аналіз літератури з даного питання свідчить, що подальшого дослідження потребує соціально-економічна політика Абдул Хаміда II, реформи освітнього процесу, які сприяли зародженню молоді еліти мусульманського суспільства, взаємовідносини з ісламськими країнами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шпаро О.Б. Захват и закабаление Египта – М.: Наука, 1959. – 246 с.; Реутов Н.Г. Из истории захвата Кипра Англией // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С. 136-151.; Родштейн Ф.А. Захват Кипра Англией – М.: Наука, 1959. – 305 с.; Петросян Ю. А. Младотурецкое движение (II половина XIX – начало XX вв.). – М.: Наука, 1971. – 328 с.; Шпилькова В.И. Младотурецкая революция 1908-1909. – М.: Наука, 1977. – 294 с.; Киракосян А.Дж. Великобритания и Армянский вопрос: 90-е годы XIX века. – Ереван: “Айастан”, 1990. – 238 с.; Саркисян Е.К. Политика османского правительства в западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. – Ереван: Армян. госиздат, 1973. – 331 с.; Гарибджанян Г.Б. Геноцид армян и мировая общественность – Ереван: Армян. госиздат, 1989. – 78 с.; Арутюнян Г.М. Англия и армянский вопрос в середине 90-х годов XIX века // Новая и новейшая история. – 1959. – № 6. – С. 82-97.; Силин А.С. Экспансия Германии на Ближний Восток в конце XIX в. – М.: Наука, 1971. – 356 с.; Оруджиев М. Из истории проникновения германского империализма в Турцию (конец XIX по 1914). – Баку: Азернешр, 1961. – 100 с.; Бондаревский Г.Л. Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903). – Ташкент: Узбек. Госиздат, 1955. – 256 с.; Фадеева И.Е. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм – паносманизм) XIX – начало XX вв. – М.: Наука, 1985. – 457 с.; Жантеев Д.Р. Роль панисламистской доктрины в общественно-политической жизни Османской империи в период правления султана Абдул Хаміда II (1876-1909). – Режим доступу: <http://www.iaas.msu.ru/res/lomo04/relig/zhantsev.htm>; Киреев Н.Г. История Турции XX век. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – 608 с.; Ангели Ф.А. Страницы истории Османской империи – К.: Universul, 2002. – 468 с.
2. Амфитеатов А. Армянский вопрос – СПб.: Пушкинская скоропечатная, 1906. – 34 с.; Його ж. Страна раздора. – М.: Пушкинская скоропечатная, 1903. – 245 с.; Голобородько И.И. Старая и новая Турция. – М.: Польза, 1908. – 306 с.; Кази-Бек Ю. Современная Турция: Очерки и рассказы о царстве Османов – СПб.: Рассвет, 1897. – 215 с.; Кауфман А. “Дни свободы” в Константинополе // Турецкий сборник. – СПб., 1909. – С. 191-224; Лавринович Ю. Экономическое положение и интересы Турции // Турецкий сборник. – СПб., 1909. – С. 134-163; Водовозов В. Младотурки // Турецкий сборник. – СПб., 1909. – С. 164-189; Миллюков П. Балканский кризис и политика А.П. Извольского – СПб., 1910. – 423 с.; Теплов В. Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе (записки очевидца) – СПб.: Рассвет, 1879. – 170 + VI с.

3. Правда (Одесса). – 1878. – 1 (13) янв.; Николаевский вестник. – 1878. – 26, 28 янв.; Харьковские губернские ведомости. – 1878. – 18 июля.
4. Татищев С.С. Император Александр II. Его Жизнь и царствование – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – С. 673.
5. Полонский Л. Русский вопрос на юго-востоке Европы // Вестник Европы. – 1876. – Ноябрь. – С. 404.
6. Амфитеатров А. Страна роздора. – С. 182-184.
7. Теплов В. Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе (записки очевидца). – С. 82.
8. Кузнецов В.С. Абдул Хамид II // Вопросы истории. – 2006. – № 4. – С. 48.
9. Киреев Н.Г. История Турции XX век. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2007. – С. 58.
10. Сербская война и посредничество // Вестник Европы. – 1876. – Сент. – С. 366.
11. Ангели Ф.А. Страницы истории Османской империи. – С. 332.
12. Камаровский Л. О реформах в Турции // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. – М., 1898. – Изд. 2. – С. 4-6.
13. Кази-Бек Ю. Современная Турция. – С. 63-64.
14. Голобородько И.И. Старая и новая Турция. – С. 209-210.
15. Лавринович Ю. Экономическое положение и интересы Турции. – С. 137-138.
16. Амфитеатров А. Армянский вопрос. – С. 3.
17. Михайлов В. Армянская резня // Геноцид армян и русская публицистика / Под ред. Амирханяна М.Д. – М.: “Христианское издательство”. – М., 1997. – Ч. 1. – С. 157.
18. Саркисян Е.К. Политика Османского правительства в Западной Армении. – С. 170.
19. Амфитеатров А. Армянский вопрос. – С. 26.
20. Танишев В. Позор цивилизации // Геноцид армян и русская публицистика / Под ред. Амирханяна М.Д. – М.: “Христианское издательство”, 1997. – Ч. 1. – С. 114.
21. Вейдемюллер К. Первые шаги турецкого парламента // Современный мир. – 1909. – Февр. – С. 129.
22. Южаков С. Турецкие дела // Русское Богатство. – 1909. – № 4. – С. 135.
23. Вейдемюллер К. Конец Обдул Гаида // Современный мир. – 1909. – Май. – С. 111.
24. Там же. – С. 104-105.